

DOBROCHNA HILDEBRANDT-WYPYCH

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Spoleczne konstrukcje sukcesu życiowego wśród młodzieży niemieckiej

Zdaniem W. Ferchhoffa, młodzież niemiecka dorasta współcześnie w warunkach społecznych, naznaczonych *ambiwalcją i paradoksalną wieloznacznością* (Ferchhoff 2007, s. 64). Kluczowe procesy rozwojowe będące podstawą przemian życia we wszystkich jego obszarach parafrazują „etykiety” ułatwiające diagnozę sytuacji społecznej w Niemczech na początku XXI wieku. Egocentryczne, zindywidualizowane, zglobalizowane społeczeństwo niemieckie określa się jako sieciowe, informacyjne, ryzyka, wiedzy, nadmiaru, stresu, przyspieszenia czy wielości możliwości. Pod wpływem tych procesów doszło do zakwestionowania tradycyjnego, *staroeuropejskiego, zachodniego paradygmatu społeczeństwa pełnego zatrudnienia (Vollerwerbsgesellschaft) w państwie socjalnym* (tamże, s. 65). Zróżnicowanie, pluralizacja, indywidualizacja, detradycjonalizacja oraz destrukuralizacja to zasadnicze procesy współczesności, uruchamiające ambiwalentne zmiany dotychczasowych struktur nierówności społecznej. Mimo ich pozornej metamorfozy w kierunku generalnego zwiększenia samostanowienia i indywidualizacji, idee równości i sprawiedliwości spychane są na margines. Jak podkreśla cytowany autor, *także w Niemczech, w dużym stopniu z powodu rozdziewku między rozwojem gospodarczym a rozwojem rynku pracy, ponad siedem milionów ludzi żyje w cieniu dobrobytu, przy czym bieda, bezrobocie i uzależnienie od pomocy społecznej od dawna nie są przypisane wyłącznie tradycyjnym stereotypom klasowym i niższym warstwom społecznym* (tamże, s. 66). Badacze niemieccy zwracają też uwagę na trudną sytuację niemieckiej młodzieży wzrastającej w warunkach „kryzysu społeczeństwa pracy”, czyniącą ze znalezienia zatrudnienia „centralne doświadczenie pokoleniowe” i wzmacniającą rywalizacyjną presję, „zwłaszcza o miejsca pracy i szanse na przyszłość” (Münchmeier 2008, s. 18, 24).

Młodzież niemiecka, a zwłaszcza jej społecznie uprzywilejowana część (studenci wyższych uczelni), doświadcza także życia w społeczeństwie merytokratycznym, w którym znaczenie wiedzy i kształcenia, zwłaszcza wyższego, systematycznie wzrasta. Z perspektywy zjednoczeniowej zwraca uwagę „nadrabiająca braki ekspansja edukacji w Niemczech Wschodnich”: wzrost liczby osób ze świadectwem, uprawniającym do kontynuacji nauki na uniwersytecie czy w wyższej szkole zawodowej (Geißler 2004, s. 375)¹. W latach 90. systematycznie wzrastała też liczba studentów uniwersytetów i wyższych szkół zawodowych². Wzrost znaczenia formalnego kształcenia w postindustrialnych społeczeństwach, nazywany w Niemczech ekspansją edukacji (*Bildungsexpansion*), oddają dane liczbowe, np. wzrost liczby gimnazjalistów, czyli osób uczęszczających do najwyższej w hierarchii instytucji edukacyjnych modelu trójdrożnego szkoły obowiązkowej: z 14% w roku 1960 do 33% w roku 2003. Beneficjentkami ekspansji edukacji w Niemczech są także kobiety, których odsetek wśród osób rozpoczynających studia wzrósł w tym samym okresie z 27% do 48,8% (Scherr 2009, s. 142).

Poniższe rozważania poświęcone są społecznie konstruowanej „morfologii sukcesu” studentów niemieckich³, w szczególności sposobom, w jakie łączą oni subiektywne znaczenie sukcesu życiowego z obiektywną strukturą społeczną, w której on zachodzi. Mimo że ich głosów nie można traktować jako reprezentatywnych dla młodzieży niemieckiej, dają one wgląd w jednostkowe doświadczenia. Polifoniczność i wielowątkowość refleksji niemieckich studentów na temat sukcesu życiowego prowadzi na myśl – wzmiankowaną przez E.G. Gubę i Y.S. Lincoln – „krystaliczność” tekstów postmodernistycznych. Ich zasadniczym wyobrażeniem „trafności” jest *kryształ, który łączy symetrię i treść z nieskończoną różnorodnością kształtów, substancji, transmutacji, wielowymiarowości oraz kątów widzenia. Kryształy rosną, zmieniają się, modyfikują, ale nie są amorficzne. Kryształy są pryzmatami, które odbijają zewnętrżność oraz załamują w sobie, tworząc rozmaite kolory, wzory, matryce, promieniując w różnych kierunkach. To, co widzimy, zależy od punktu, w którym spoczy-*

¹ W latach 1992–2003 odsetek osób w wieku 16–29 lat, posiadających/chcących posiadać świadectwo, umożliwiające kontynuację nauki w szkołach wyższych (*Fachhochschulreife/Abitur*) wzrósł w Niemczech Wschodnich z 37 do 43% (Sardei-Biermann, Kanalas, 2006, s. 36).

² W latach 1997–2007 odsetek absolwentów pierwszego kierunku studiów (*Erstabsolventenquote*), w stosunku do całej populacji osób w danej grupie wiekowej wzrósł z 16,4 do 24,1% (Brugger, Stroh, Schmidt 2009, s. 15).

³ Tekst ten stanowi wyimek z badań nad sukcesem życiowym, prowadzonych w ramach projektu badawczego, finansowanego ze środków Ministerstwa Nauki, zatytułowanego: *Spoleczno-edukacyjne konstrukcje sukcesu życiowego. Studium z pedagogiki porównawczej na przykładzie młodzieży polskiej, czeskiej, niemieckiej i holenderskiej*. Zasadniczym celem projektu była wieloaspektowa analiza kategorii „sukces życiowy”, zarówno na poziomie debat teoretycznych i ideologicznych, jak i świadomości oraz praktyki społecznej w badanych krajach. W badaniu nad postrzeganiem koncepcji sukcesu życiowego wśród studentek i studentów Uniwersytetu w Heidelbergu w Niemczech udział wzięło 25 osób (19 kobiet i 6 mężczyzn) w wieku 20–26 lat (urodzonych w latach 1982–1988).

wam (Guba, Lincoln 2009, s. 303–304). Dążenie do tak rozumianej „poststrukturalnej transgresji” przyświecało również podjętej próbie rekonstrukcji pojęcia sukcesu życiowego na bazie osobistych doświadczeń niemieckich studentów Uniwersytetu w Heidelbergu. Sukces życiowy stanowi intrygujące pole interakcji między jednostkowym a społecznym doświadczeniem każdego z nas. Zmusza do refleksji nad subiektywnymi obszarami konstrukcji własnej tożsamości, np. definiowaniem siebie, swoich celów i granic upelnomocnienia czy odtwarzaniem przeróżnych wątków autobiograficznych oraz fragmentów historii życia w celu jego „zrozumienia”. Konfrontuje nas także z tym, co możliwe do zaobserwowania, zmierzenia i zweryfikowania – z „obiektywną” stroną sukcesu życiowego, której doświadczamy, porównując się (i będąc porównywanym) z innymi ludźmi. Sukces życiowy ma więc dwoistą naturę, która w większym stopniu stanowi *konstrukcję społeczną aniżeli obiektywną rzeczywistość, dynamiczny koncept aniżeli statyczną prawdę* (Dries, Pepermans, Carlier 2008, s. 255).

Zdaniem M. Pinquarta i R. Silbereisen wśród młodzieży wchodzącej w dorosłość, czyli tzw. młodych dorosłych, wyróżnić można trzy najważniejsze, subiektywne kryteria ilustrujące sukces życiowy. Są to: odczuwany (subiektywny) postęp kariery (sukces w wymiarze zawodowym), spełnienie w relacji intymnej ze znaczącymi innymi (sukces w wymiarze afiliacyjnym, dotyczący zwłaszcza relacji rodzinnych) oraz przyjemny i aktywny wypoczynek (sukces w wymiarze samorealizacyjnym, dotyczący zwłaszcza motywujących działań związanych ze spędzaniem czasu wolnego) (2010, s. 148). Z drugiej strony, jak wskazuje H. Meulemann, niemiecki badacz sukcesu życiowego młodzieży, *sukces życiowy jest mierzony tą samą „obiektywną” skalą: stadiami kariery zawodowej i życia prywatnego, a miejsce na owej skali jest instytucjonalnie powiązane z zasobami – pieniędzmi, szacunkiem i prestiżem*. Podkreśla on także, że „obiektywny” sukces życiowy nabiera kolorów dzięki „subiektywnym” strategiom jego ewaluacji (Meulemann 2001, s. 446).

Sukces i porażka determinują satysfakcję zgodnie z osobistą oceną. Ewaluacja sukcesu, czyli jego wyjaśnienie, zachodzi więc w wymiarze wewnętrznym i zewnętrznym, a jednostka nadaje mu w tym procesie dwa znaczenia: tego, co definiowane (zewnętrznie) i tego, co dokonane (wewnętrznie). Satysfakcja życiowa zależy więc nie tylko od obiektywnej weryfikacji faktu, że życie danej osoby jest udane (że „odniosła sukces”), ale również (a zdaniem Meulemanna – przede wszystkim) od osobistej, podejmowanej w toku całego życia, subiektywnej oceny, że sukces życiowy stał się jej udziałem.

Młodzi ludzie są współcześnie „wychowywani do sukcesu”, co zakłada angażowanie *procesów społecznej identyfikacji i konstrukcji znaczeń, te zaś są zawsze uwikłane w relacje władzy*. Konstatacja ta jest szczególnie adekwatna w społeczeństwach, które swój podstawowy mechanizm kontroli – przymus konsumpcji – opierają na przymusie autokreacji (Melosik, Szkudlarek 2009, s. 31). Samorealizacja jest na piedestale, na który w dużym stopniu wyniosła ją amerykańska „propozycja cywilizacyjna” dla reszty

świata. Propozycja „nie do odrzucenia”, skutkująca bowiem tyleż ryzykownymi, co atrakcyjnymi dla jednostki przemianami kulturowymi: *od orientacji na społeczność do podejścia bardziej indywidualistycznego, od odpowiedzialności przed społeczeństwem do samorealizacji, od koncentracji na pracy zawodowej do koncentracji na konsumpcji, od otwarcia na ludzi do pogoni za zyskiem, od „zakorzenienia” do „ruchliwości”, od dominacji w życiu społecznym kategorii równości, sprawiedliwości i współpracy, do eksponowania znaczenia wolności, możliwości i współzawodnictwa, od rzeczywistości do marzenia, od społecznego bezpieczeństwa do przygody, od obawy przed niedostatkiem do poszukiwania królestwa obfitości* (tamże, s. 54).

Także w wypowiedziach niemieckich studentów kluczowe znaczenie dla osiągnięcia sukcesu życiowego ma samorealizacja. O poczuciu „udanego życia” decyduje orientacja na własne marzenia oraz satysfakcja z ich urzeczywistniania. Najistotniejsze działanie to – w opiniach studentów – „realizować się” (*sich verwirklichen*), czyli doskonalić i rozwijać siebie. Postrzegane jest ono jako najważniejszy aspekt, a niekiedy wręcz synonim sukcesu. Zdecydowana większość niemieckich rozmówców utożsamia sukces z realizacją indywidualnie definiowanych zamierzeń i zadowolenia z osiągnięć. „Osobisty cel” (*persönliches Ziel*) jest jedną z częściej używanych fraz w studenckich definicjach sukcesu życiowego. Sukces to *poczucie, że w ważnych dla mnie obszarach życiowych osiągam określone cele dające satysfakcję* (N14). Ma on ma więc konkretny, bo wyznaczony celami do realizacji kształt i jest ulokowany w granicach *tego, czego się pragnie* (N23).

Wpływ na taki sposób postrzegania udanego życia ma z pewnością społeczne i edukacyjne uprzywilejowanie badanej młodzieży (zob.: Tamke 2008, s. 293–297). Ich sukces może być (o ile dołożą odpowiednich starań) sukcesem „zwycięzców modernizacji” w społeczeństwie dobrobytu; zwłaszcza gdy wziąć pod uwagę, że dla wielu z nich coraz bardziej – jak stwierdza jeden ze studentów – *nie liczą się finanse, tylko to, co się lubi* (N25)⁴. Wypowiedź ta może być parafrazą dla obserwacji J. Czapińskiego na temat uwarunkowań dobrostanu psychicznego człowieka. Zdaniem polskiego psychologa społeczne poczucie szczęścia w krajach zachodnich w większym stopniu zależne jest od czynników subiektywnych, aniżeli „zakorzenione w obiektywnych warunkach życia”, w konkretnych realiach sytuacji życiowej (1994, s. 19).

Najważniejszy jest więc sukces wewnętrzny, wsparty na postmaterialistycznych wartościach: samorealizacji, zadowoleniu z życia, kreatywności, pluralizmie poglądów i stylów życia. Jego urzeczywistnienie wymaga jednak poszukiwań, otwartości na zmianę i elastyczności, o których studenci niemieccy mówią w kontekście np. wyboru kierunku studiów czy późniejszego wyboru zawodu. Otwartość w podejściu do oto-

⁴ Wywiadom przeprowadzonym w maju 2008 roku ze studentami Uniwersytetu w Heidelbergu nadany został symbol N, wraz z numerami porządkowymi od 01 do 25. Nagrane na cyfrowe dyktafony wywiady trwają średnio ok. 45–60 minut. Materiał poddany został transkrypcji.

czenia powoduje, że nie wahają się, gdy trzeba zrobić kolejny krok ku potencjalnemu sukcesowi edukacyjno-zawodowemu: zmieniają kierunki studiów i wyjeżdżają na praktyki zagraniczne. W sytuacji rozluźnienia związku pomiędzy formalnym wykształceniem a sukcesem zawodowym szanse na poradzenie sobie w coraz mniej pewnym świecie pracy daje skupienie się na przewidywaniu i planowaniu własnej trajektorii życia. Sukces życiowy nabiera charakteru „projektu tu i teraz”, polega na myśleniu w kategoriach „natychmiastowych perspektyw” oraz rozwijaniu, jak mówi cytowany już student *oczekiwanych wartości, takich jak elastyczność i mobilność*. Towarzyszy im większa otwartość na zmianę, gdy *obecnie, w porównaniu z wcześniejszymi pokoleniami, panuje dużo większa gotowość zmiany swoich planów zawodowych w czasie studiów* (N05)⁵.

Zarówno w przypadku osób studiujących na kierunkach humanistycznych i społecznych, jak i tych z kierunków ścisłych, akcentowana jest postawa „studenta-idealisty”, podejmującego wybór bardziej „kreatywny” i zgodny z własnymi zainteresowaniami. Często jednak – niczym swoiste *alter ego* – pojawia się postawa „studenta-pragmatyka”, zorientowanego na „rynkowy” sukces materialno-zawodowy, osiągany dzięki „właściwemu” wyborowi ścieżki edukacyjnej. O umiejętnym połączeniu własnych zainteresowań oraz szans na rynku pracy i potrzebie kompromisu między motywacją idealistyczną a pragmatyczną mówią następująco:

Z jednej strony ludzie myślą o tym, co umiem dobrze robić, co mi sprawia przyjemność, co chciałbym chętnie robić (...). Z drugiej strony myśli się też o robieniu tego, dzięki czemu można później zarobić pieniądze (N01).

Myślę, że zarówno przyjemność ma duże znaczenie, jak i szanse na przyszłość, w trakcie i po studiach (N04).

Po pierwsze zainteresowanie, potem – późniejsze szanse zawodowe, czyli czy można zarabiać pieniądze, no i oczywiście czy akurat ten rodzaj zawodu jest potrzebny na rynku pracy (N06).

(...) najważniejszą rolę odgrywają osobiste zainteresowania, ale często w połączeniu z takim nastawieniem, co się po tym później robi (N23).

Wydaje się, że współcześni studenci, zwłaszcza uniwersyteckich kierunków „ogólnych”, stają przed koniecznością łączenia pragmatyzmu (i zakorzenionego w nim

⁵ Według danych Federalnego Ministerstwa Edukacji i Badań kierunek studiów zmienia ok. 20% studentek i studentów. Zdecydowanie więcej studiujących osób decyduje się na zmianę kierunku studiów na uniwersytetach (średnio 22%) aniżeli w wyższych szkołach zawodowych (średnio 16%) (*Bundesministerium für Bildung und Forschung* 2007, s. 23). Tendencję do powolnego skracania okresów studiów wzmacnia w Niemczech wprowadzenie dwustopniowości kształcenia wyższego oraz opłat za studia dla osób przedłużających kształcenie, tzw. *Langzeitstudiengebühren* (Statistisches Bundesamt 2009, s. 11–12).

priorytetu bezpieczeństwa i kontroli nad życiem zawodowym) z samorealizacją i gotowością do podjęcia ryzyka (nawet za cenę krótkotrwałości i niestandardowości relacji zawodowych oraz konieczności ciągłego „poszukiwania miejsca” na rynku pracy). Wprost mówi o tym jeden ze studentów, dla którego decyzja o wyborze kierunku studiów *jest mieszanką własnych zainteresowań, pragmatyzmu w odniesieniu do możliwości wykonywania przyszłego zawodu, który wiąże się naturalnie z prestiżem oraz wpływu rodziców* (N16). I nie jest to bynajmniej wypowiedź odosobniona.

W wypowiedziach niemieckich studentów szczególne miejsce zajmuje umiędzynarodowienie kształcenia, zwłaszcza praktyki zagraniczne (*Auslandspraktikum*). Postrzegają je jako integralny element sukcesu edukacyjnego oraz późniejszego sukcesu zawodowego. Podkreślają pragmatyczny wymiar „korzyści”, które niesie ze sobą pobyt za granicą. Jak mówi studentka: *doświadczenie za granicą jest rzeczywiście bardzo ważne, bo trochę pokazuje (...), czy człowiek umie się przebić. Jest się przecież zupełnie obcym w jakimś kraju i trzeba sobie jakoś z tym poradzić* (N03). Praktyka zagraniczna jest kolejną „przewagą konkurencyjną”, dzięki której można „optymalizować szanse na sukces zawodowy” (Mansel, Kahlert 2007, s. 18). Staje się ona „oczywistością” w sytuacji, gdy – jak podkreśla jedna z osób – *prawie na każdym kierunku studiów praktyka zagraniczna jest mile widziana albo wymagana, co znaczy, że widzi się tendencję społeczną, że każdy obecnie powinien mieć taką praktykę zagraniczną. Myślę, że w trakcie rozmowy kwalifikacyjnej o pracę będzie też oceniane, czy się było za granicą. A więc oczywiście dobrze jest ją zrobić* (N04). Podobnie brzmi wypowiedź: *Tu w Niemczech na rekrutacji chcą od razu zobaczyć: matura, studia na uniwersytecie – są, pobyt za granicą – jest, więc jest się praktycznie zmuszonym to robić. Jeśli się tego nie robi, to są raczej alternatywne sposoby życia* (N19). Praca za granicą staje się nieodzownym elementem „zewnętrznego” sukcesu życiowego, budowanego w zinstytucjonalizowanym systemie osiągnięć edukacyjnych, skorelowanym z oczekiwaniami rynku pracy. Ponadto zarówno „dyplom”, jak i „praktyka zagraniczna” podlegają jednoczesnemu procesowi dewaluacji i rewaluacji. Niczym bilety na pociągi, które „i tak są przepelnione albo nie odjeżdżają w podanym kierunku”, ale bez nich traci się wszelkie (nawet iluzoryczne) szanse na wyruszenie w podróż (Beck 2002, s. 222).

Jednak w wypowiedzi studentów niemieckich wkrada się ambiwalencja, kiedy dostrzegają refleksyjnie, że wolność wyboru dostępnych w społeczeństwie zindywidualizowanym „wersji” sukcesu jest pozorna. Powszechne wśród studentów niemieckich jest przekonanie o nierównym dostępie do sukcesu życiowego osób z rodzin o niskim statusie społeczno-ekonomicznym. Warunkujący osiągnięcie sukcesu jest – ich zdaniem – nie tylko status materialny, ale i kapitał kulturowy, w szczególności – wykształcenie rodziców. Bezproblemowo lokalizują też w przestrzeni społecznej grupy, których słabość ekonomiczna, kulturowa i edukacyjna „wyklucza z sukcesu”; jak mówi jedna z osób: *wykluczeni są Niemcy z przeszłością migracyjną oraz z warstwy robotniczej* (N21). Zasadniczą „blokadą” na drodze do sukcesu jest ich „słabość edu-

kacyjna”. Studenci podkreślają: *dzieci z rodzin imigranckich lub takich z niskim wykształceniem mają gorszy dostęp do kształcenia, które jest kluczem do osiągnięcia sukcesu* (N09). Jednocześnie, mimo krytycznych opinii wobec szans ruchliwości w społeczeństwie niemieckim i piętnowaniu zjawiska reprodukcji społecznej poprzez zhierarchizowany system edukacyjny (model trójdrożny), studenci niemieccy wykazują lojalność wobec systemu. Wskazuje na to m.in. sposób prowadzenia dyskursu o dostępie do sukcesu życiowego osób obcego pochodzenia, w którym pomijana jest „etniczność”, a akcentowane są indywidualnie pojmowane deficyty (np. nieumiejętność posługiwania się językiem niemieckim czy brak wyższego wykształcenia rodziców). W konsekwencji problemy integracyjne imigrantów i ich dzieci nie są postrzegane jako „systemowe”, ale jako prywatne i „zawinione” głównie przez niechętną integracji (czytaj: asymilacji) ludność napływową. Studenci dają temu wyraz, mówiąc na przykład: *Problemem marginesu jest pojmowanie samego siebie jako marginesu, co powoduje gettoizację i poczucie niesprawiedliwości społecznej. Społeczeństwo wyklucza..., nie, „ausgrenzen” jest złym określeniem, to grupy wykluczają się (grenzen sich ab), pozostając w swoim otoczeniu i nie uczestnicząc w życiu społecznym. Mówi się o integracji, lecz działania w tym kierunku są znikome, bez zaangażowania. W takiej sytuacji łatwiej jest identyfikować się z własną grupą, do której się przynależy* (N05). Nacisk na indywidualnie pojmowane „deficyty” (np. językowe)⁶ sprawia, że z oczu znikają czynniki kulturowe, tkwiące zarówno w grupach mniejszościowych, jak i w społeczeństwie większości. Okazuje się, że – jak podkreśla inna z osób – cudzoziemcy są *dodatkowo upośledzeni, że są obcokrajowcami, ale ogólnie zaliczyłabym ich po prostu do grupy osób z niskim poziomem wykształcenia, a przez to mających trudniejszy dostęp do edukacji. Tego typu problemy mają zarówno Niemcy, jak i Turcy* (N23).

Sukces ma też granice wyznaczone wolnością do konsumpcji. Swoboda wyboru opartej na własnych marzeniach i planach „wersji” sukcesu jest szczególnie problematyczna w społeczeństwie konsumpcyjnym. Większość studentów niemieckich przyznaje, że nie widzi możliwości/celowości wyjścia poza konsumpcyjny styl życia, a jedynie szansę na jego „zminimalizowanie” poprzez bycie konsumentem refleksyjnym i nieostentacyjnym. Nie ma – ich zdaniem – alternatywy, gdyż poza wolnością do konsumpcji jest jedynie ekonomiczne zniewolenie i bycie – jak pisze Z. Bauman – konsumentem „wybrakowanym”. Wolność do konsumpcji, choć odbiera szansę na całkowicie samodzielne kształtowanie życia, zewnętrznie kreując potrzeby i pragnienia, daje też poczucie bezpieczeństwa. Sukces życiowy jest więc uzależniony od kon-

⁶ Dominuje „wyjaśnianie” nierównego dostępu dzieci imigrantów do sukcesu życiowego ich „deficytami” językowymi, np. w wypowiedziach: *język to jest „klucz” do społeczeństwa. Kiedy się go nie opanuje, to jest oczywiście trudno poradzić sobie w niemieckim społeczeństwie* (N2) czy *hamulcem może być język niemiecki, jeśli dzieci nie umieją mówić po niemiecku, przez to nie radzą sobie w trakcie edukacji szkolnej* (N22).

sumpcyjnej wolności wyboru, a jej brak oznacza społeczne wykluczenie. W studenckich wypowiedziach pojawia się antyteza „wolności do konsumpcji” – wątek ubóstwa jako zniewolenia ekonomicznego. Bieda uniemożliwia partycypację społeczną, która – w świecie rynkowego kapitalizmu – oparta jest na wydawaniu pieniędzy (Szkudlarek 1993, s. 190). Przyziemna konstatacja, że *problemem są pieniądze, a na niektóre rzeczy mogą sobie pozwolić tylko ci, których na to stać. A ci inni ludzie są zmuszeni do brania tego, co jest najtańsze* (N06) ukazuje funkcjonującą w przestrzeni społecznej, banalną kategoryzację na tych, których „stać”, i na tych, których „nie stać”. Wolność konsumencka może być doświadczeniem tylko tych pierwszych, co jedna ze studentek wyraża następująco: *uwięzieni jesteśmy w pewnego rodzaju sieci, bo w końcu każdy potrzebuje pieniędzy. Jeśli robiłoby się tylko to, co nas interesuje... Ja wtedy na pewno nie dałabym rady zarabiać pieniędzy. Trzeba jakoś przeżyć. Nie oznacza to, że człowiek by umarł z głodu, ale życie z zapomogi społecznej, Hartz IV⁷, oznacza tak mało pieniędzy, że nie daje w życiu wolności podejmowania decyzji* (N13). Życie w „społeczeństwie konsumentów” (Bauman 2009, s. 61) *jest szczególnie uciążliwe dla ludzi żyjących z pomocy społecznej (Hartz IV) lub dla biednych, którzy widzą rzeczy na reklamach, ale nie mogą sobie na nie pozwolić. Takim ludziom trudno jest używać tych rzeczy w celu realizacji swojego sukcesu życiowego, ponieważ nie stać ich na nie* (N07). W świecie symbolicznej konsumpcji, której podpora jest symboliczny ucisk ludzi objętych opieką społeczną (Bauman 1995, s. 84), trudno jest skutecznie oprzeć się „kupowaniu”, *chyba że się żyje tylko żeby przetrwać, minimalizując potrzeby, co też w naszym społeczeństwie stoi pod znakiem zapytania. Takich buntowników naprawdę jest niewielu, a i oni, moim zdaniem, nie są bardziej wolni od konsumpcji* (N02). Podmiotowość w społeczeństwie konsumpcyjnym „tworzą zakupowe wybory”, a to, co uznaje się za *materializację wewnętrznej prawdy podmiotu, jest w istocie idealizacją materialnych – uprzedmiotowionych – śladów konsumenckich decyzji* (Bauman 2009, 21).

Bycie w grupie osób, które „stać”, jest szczególnie ważne dla konstruowania tożsamości młodych ludzi, zwłaszcza w sytuacji, gdy ich doświadczeniem jest „kryzys pracy zarobkowej w państwie dobrobytu” (Zinnecker 2005, s. 183). W chwiejącym się pod naporem gospodarki globalnej niemieckim państwie socjalnym dochodzi do erozji tradycyjnych stosunków pracy i zastąpienia ich nowymi, bardziej elastycznymi formami zatrudnienia. Nie tylko zmienia się natura pracy, ale też pracy ubywa. W wypowiedziach niemieckich studentów wyraźnie zaznacza się ta kolejna już granica sukcesu, zwłaszcza w wymiarze materialno-zawodowym: per-

⁷ Nowy system wypłacania świadczeń dla bezrobotnych, wprowadzony w 2005 r. jako część szerszej, zainicjowanej przez rząd G. Schrödera, reformy rynku pracy oraz systemu zabezpieczeń społecznych. Jego nazwa pochodzi od nazwiska Petera Hartza, szefa Komisji *Nowoczesne Usługi na Rynku Pracy*, powołanej w 2002 r. w celu opracowania zmian niemieckiej polityki rynku pracy, w szczególności zwalczania bezrobocia (zob.: Behrend 2008).

manentne zagrożenie bezrobociem i niestabilność warunków zatrudnienia. Studenci otwarcie mówią o egzystencjalnych niepokojach wynikających z nieciągłości zatrudnienia⁸: *Gdy przyjrzymy się rynkowi pracy, to faktycznie nie ma dziś bezpiecznych warunków (...). Dlatego powiedziałabym, że potrzeba bezpieczeństwa jest aktualna, ale rzeczywistość oferuje coś innego, trzeba szukać innych dróg. Dzisiaj ludzie nie posiadają stabilnej biografii zawodowej* (N14).

Spoglądając na wypowiedzi studentów niemieckich „z lotu ptaka”, nasuwa się spostrzeżenie, że skupiają się oni na szukaniu dla siebie miejsca w świecie pełnym ofert, spośród których należy wybrać tę właściwą dla siebie; w świecie, w którym – jak sądzą – nie można trwać w bezruchu, ale podejmować działania, przyczyniające się do rozwoju osobistego. Przeważa skoncentrowanie na własnych potrzebach – postawa, która nie dziwi w sytuacji dorastania naszych rozmówców we wspartym na „filarach” osobistej wolności, własnego wyboru i nieograniczonego prawa do rozwoju, społeczeństwie zindywidualizowanym (zob.: Bauman 2008).

Oparty na wyrażaniu własnej odrębności, „nie oglądający się na innych” sukces wewnętrzny ma swoje *alter ego* – sukces zewnętrzny, mający w perspektywie dostosowanie do oczekiwań społecznych. „Sukces życiowy” jest bowiem kategorią funkcjonalną wobec potrzeb społeczeństwa, stąd jej dominująca „wersja” narzucana jest jednostce w procesie socjalizacji. Rekonstruowany w studenckich wypowiedziach obraz sukcesu życiowego w społeczeństwie niemieckim jest zaskakująco spójny i jednoznaczny. Opiera się na priorytecie dobrobytu materialnego i sprzężonego z nim wysokiego miejsca w społecznej hierarchii pracy, a także konsumpcji przedstawianej jako „koło zamachowe” gospodarki. Wartości materialistyczne (ambicja, pracowitość, osiągnięcia) powracają w różnych kontekstach, np. w pytaniu o osobowe symbole sukcesu, które – jak podkreśla większość osób – definiuje ich status zawodowy i powiązany z nim sukces materialny. Pojawiają się też w pytaniu o ponadnarodowy wzór sukcesu, gdzie studenci powszechnie przywołują pojęcie „Zachodu”, konstruując tym samym przestrzeń, w której „*mainstream*” skupia się wokół pieniądza, który jest celem życiowym dla większości (N10); gdzie trzeba wystarczająco zarabiać, żeby sobie pozwolić na określony standard życia (N19).

Studenci niemieccy podkreślają także, że w społeczeństwie wywierany jest nacisk na wykształcenie jednostek, których celem jest dążenie do syntezy wymiarów sukcesu życiowego: materialno-zawodowego i prestiżowego z afiliacyjnym i samorealizacyjnym. Szerzej, ideałem jest połączenie cnót obywatelskich ze skupieniem na własnych potrzebach, czyli integracja dwóch orientacji wartościujących: preferencji dla osiągnięć oraz priorytetu samorealizacji. Z jednej strony, odnalezienie się w świecie,

⁸ Badanie młodzieży Shell z 2006 r. wskazuje na wzrastający wśród młodzieży niemieckiej strach przed bezrobociem, który od 2002 r. wzrósł z 55 do 69%. Jednocześnie spadł odsetek osób bardzo/raczej pewnych, że będą potrafili urzeczywistnić swoje plany zawodowe: z 68% w 2002 r. do 64% w 2006 r. (wśród studentów odpowiednio: z 81 do 78%) (Langness, Leven, Hurrelmann 2006, s. 73).

w którym obowiązuje etyka honoru i obowiązku, a fundamentem jest nadal *bezpieczeństwo materialne, wartości mieszczańskie, jak i silny akcent na rodzinę* (N17); z drugiej – życie w sytuacji postępującej pluralizacji światopoglądów i stylów życia, gloryfikacji wolnego wyboru, w którym kluczowe jest – z perspektywy etyki znaczenia i samorealizacji – *wewnętrzne uczucie subiektywnego spełnienia* (N14). Społeczna afirmacja syntezy wymiarów sukcesu życiowego wpisuje się w charakterystyczną dla społeczeństwa niemieckiego „paradoksalną kombinację materializmu i postmaterializmu” (Ferchhoff 2007, s. 310). Materialistyczny sukces zewnętrzny („sukces w oczach innych”) łączyć się ma z postmaterialistycznym sukcesem wewnętrznym („sukcesem we własnych oczach”). Już w 1991 r. znani politolodzy niemieccy – W. Weidenfeld i K.-R. Korte – pisali o mozaikowym społeczeństwie niemieckim, w którym dochodzi do „balansowania na linii między indywidualizacją a bezpieczeństwem”. O społeczeństwie, w którym, choć tendencje emancypacyjne i postmaterialistyczne „używanie życia” postrzegane są pozytywnie, „poszukuje się jednakże rozwiązań kompromisowych”, zwłaszcza tych, które stwarzają większe poczucie bezpieczeństwa (Weidenfeld, Korte 1993, s. 310).

Wśród studentów niemieckich także pojawia się presja na umiejętne połączenie wymiarów sukcesu. Maksymalizacja oczekiwań co do własnego życia czyni idealną sytuację, w której można *wszystko pogodzić, że się ma wspaniałą rodzinę, wspaniałą pracę, wspaniałe życie towarzyskie, przy okazji tysiąc zainteresowań, no po prostu robi się wszystko* (N24). Szczególne miejsce w wypowiedziach studenckich zajmuje konieczność zrównoważenia dwóch kluczowych obszarów: kariery zawodowej i rodziny, a tym samym przewyciężenia dualizmu, który studenci „wpisują” w kategorię sukcesu życiowego. Nad całością działań unosi się nieodłączny „duch samorealizacji” – podejmowania wyborów życiowych przede wszystkim „w zgodzie ze swoimi potrzebami”. Studenci niemieccy podkreślają, że wiedza przekazywana w procesie kształcenia ma być zarówno użyteczna (możliwa do zastosowania w praktyce zawodowej), jak i sprawiać przyjemność; że przyszły zawód ma być zarówno źródłem dobrobytu materialnego, jak osobistej satysfakcji; że życie rodzinne, choć tradycyjnie wysoko cenione, może być realizowane we wspólnotach alternatywnych do małżeństwa, takich, które – jak mówi jeden ze studentów – *mogłyby dotrzymać kroku rozwojowi społecznemu* (N05). Także definiowane przez studentów cechy osobowości człowieka sukcesu to „mieszanka” tradycyjnych cnót obywatelskich (sekundarnych) oraz wartości postmaterialistycznych.

Poszukiwanie dróg do sukcesu musi być więc prowadzone pragmatycznie. Marzenia o udanym życiu, realizowanym według własnego projektu, zderzają się bowiem z oczekiwaniami otoczenia oraz sytuacją społeczno-ekonomiczną w Niemczech, które wyznaczają „granice” marzeń. Niemieccy studenci doświadczają sytuacji, w której „wszystko jest możliwe, ale nic nie jest pewne” (Zinnecker 2005, s. 175). Warunki, w których wchodzi się w dorosłość, uważają za mniej bezpieczne od tych, będących doświadczeniem pokolenia rodziców. Ochroną przed niepewną przyszłością (zwłaszcza na rynku pracy)

jest skupienie na optymalnym wykorzystaniu możliwości, lojalność wobec systemu społeczno-ekonomicznego i politycznego oraz wiara w tradycyjne wartości, takie jak osiągnięcia czy bezpieczeństwo. Kilka osób wspomina wręcz o „konserwatywnym zwrocie” wśród współczesnej młodzieży. Studenci niemieccy mają świadomość, że sukces życiowy w społeczeństwie osiągnąć wymaga określonej postawy życiowej: opartej na ambicji, czyli stawianiu sobie celów i dążeniu do ich realizacji, a także samokontroli i pracowitości. Jednocześnie chcą oni pozostać maksymalnie niezależni od narzuconych „z zewnątrz” wzorów sukcesu życiowego, prowadzących się do porównywania z innymi i ścigania o wyższą pozycję społeczną.

W studenckich opiniach o sukcesie życiowym pojawia się też tęsknota za utraconym „poczuciem wspólnoty”, autentycznością więzi międzyludzkich czy łaodem moralnym opartym na solidarności i bezinteresowności. Na etapie definiowania pokoleniowego sukcesu życiowego pojawia się pragnienie „drogowskazów” i brak tzw. prostej drogi (*gerade Weg*), będącej alegorią ludzkiej egzystencji. Pociąga ich miniony świat, w którym więzi społeczne nie są wyłącznie rzeczowe, ale i emocjonalne (zob.: Mikołajewska 1999, s. 190–191); świat, w którym *każda osoba jest ważna jako taka, a nie jako wykonawca jakiejś roli*; świat, w którym *miłość wzajemna pozwala na ekspresję swych uczuć i żalów* (tamże, s. 187). Studenci uzupełniają obraz zewnętrznego sukcesu, wpisanego w społeczny system osiągnięć oraz wewnętrznego sukcesu, kształtowanego osobistą satysfakcją z realizacji marzeń i celów życiowych, o istotne dla nich, a nie do końca realizowane, idealistyczne poczucie „bycia razem”. Zwłaszcza gdy mówią wprost: *sama kariera, bez zaangażowania społecznego, nic dla mnie nie oznacza* (N07) albo *dla mnie osobiście ważniejszy jest sukces wspólny* (N04).

Nostalgiczne tony pojawiają się szczególnie wyraźnie, gdy studenci mówią o alternatywnej wersji sukcesu ludzi wierzących, którym – ich zdaniem – „jest łatwiej” dzięki dającej poczucie bezpieczeństwa wspólnotcie religijnej. Paradoksalnie, bycie osobą wierzącą i kierowanie się w życiu wartościami nieprzystającymi do dzisiejszego społeczeństwa ułatwia osiągnięcie sukcesu, ponieważ religia *nadaje z góry pewien określony obraz sukcesu życiowego, który jest najsilniejszy na tle innych* (N01). Studenci mówią o dostępie ludzi religijnych do alternatywnej koncepcji sukcesu życiowego, zdystansowanej wobec bezpardonowej rywalizacji o ograniczone dobra. Jej największą wartością, z perspektywy „płynności” i nieprzewidywalności współczesnej egzystencji, jest deterministyczny i przyczynowy charakter, jako że *osobom wierzącym jest łatwiej (...), nie mają takiej presji związanej z ziemskim sukcesem* (N05), *osoby wierzące posiadają coś pięknego, mogą w coś wierzyć i tym samym mają możliwość realizacji innego sukcesu życiowego* (N10). Religijność, zarówno w wymiarze ideologicznym (akceptacji doktryny religijnej), jak i pragmatycznym (realizacji w codziennym życiu) *daje perspektywę, że posiadanie rzeczy materialnych czy pieniędzy, to nie wszystko w życiu i że jest jeszcze coś innego, dla czego warto żyć* (N13). Pojawia się też właściwe wspólnotcie przyjęcie odpowiedzialności za jej członków, ukazane w opozycji do indywidualnej odpowiedzialności jednostek za własny

sukces bądź porażkę. Jedna ze studentek podkreśla, że osoby wierzące *posiadają bardziej stabilne kryteria, według których można mierzyć sukces życiowy, bo są one wyznaczone z góry (...). Nie oznacza to, że osoby wierzące nie posiadają wartości, ale muszą znaleźć je samodzielnie lub pozyskać z innych źródeł* (N11). Inna uważa, że wierzący mają jakiś inny punkt zaczepienia w życiu. *Jest z tym łatwiej, oni, nieważne co pójdzie źle, oni wiedzą, myślą, że nie są sami. Inaczej, gdy się ma poczucie, że ja jestem odpowiedzialny za to, co robię w moim życiu zawodowym albo prywatnym, a jeśli coś pójdzie nie tak, to ja coś źle zrobiłem, a jeśli to ja coś źle zrobiłem, to jest to mój problem, a kiedy mi się nie uda, to tylko z mojej winy, a gdy jestem sam to po prostu jestem sam i muszę jakoś dociec, jaki sens nadam własnemu życiu* (N19). Zastanawia siłą, z jaką studenci artykułują pozytywny wpływ religijności na osiągnięcie (alternatywnego) sukcesu życiowego oraz ukazują osoby wierzące w Boga jako swoistą „elitę w sferze wartości” (Gensicke 2006, s. 229). W „religijnej wersji sukcesu życiowego” pojawia się wiele „tęsknot”: za możliwością prognozowania przyszłości i planowania życia, posiadaniem ułatwiających konstruowanie biografii „drogowskazów”, dowartościowaniem rodziny czy powrotem do wartości ponadosobowych.

Studenci mają świadomość, że relacja między sukcesem zewnętrznym i wewnętrznym jest antynomiczna. Sukces oparty wyłącznie na realizacji własnych celów, może stać w sprzeczności do udanego życia, opartego na kryteriach obiektywnych. Z kolei skupienie się tylko na idealnym przystosowaniu do oczekiwań społecznych może uniemożliwić kreatywne poszukiwanie własnych dróg do sukcesu. Stąd „wewnętrzny kompas” oparty na kreatywności, pracowitości i ambicji, a także elastyczności w podejściu do otoczenia i tkwiących w nim możliwości, wydaje się jedynym dostępnym remedium na zagrożenia świata zewnętrznego (m.in. obawy o złą sytuację gospodarczą i strach przed bezrobociem) oraz spadający wśród młodzieży optymizm co do przyszłości społeczeństwa niemieckiego. Ta jednoczesna sprzeczność i jedność czyni z osiągnięcia sukcesu życiowego wyzwanie szczególnie.

Zawieszenie między materialistycznym sukcesem zewnętrznym a postmaterialistycznym sukcesem wewnętrznym przypomina próbę patrzenia „w obie strony jednocześnie”. Tendencję tę zaobserwowali w swoich badaniach J. Zinnecker i współpracownicy. Portret współczesnej młodzieży niemieckiej, wchodzącej w dorosłość na początku XXI wieku, uchwycili przywołując metaforę Janusowego oblicza (*Januskopf*) – postaci o dwóch twarzach, zwróconych w przeciwległych kierunkach. Młodzi Niemcy są jednocześnie „pragmatycznymi poszukiwaczami porządku” oraz „wydajnymi łowcami okazji nowoczesności” (*pragmatische Ordnungssucher und effiziente Schnäppchenjäger der Moderne*) – „neotradycjonalistami dążącymi do samorealizacji i optymalnego wykorzystania istniejącego porządku dla własnego życia” (Zinnecker i in. 2003, s. 18–19). Również autorzy badań Shell⁹ z 2002 i 2006 r.,

⁹ *Shell-Jugendstudie* jest badaniem socjologicznym nad postawami, wartościami, przekonaniami oraz zachowaniami społecznymi młodych ludzi w Niemczech. Organizowane jest przy finansowym

w proponowanej przez siebie typizacji młodzieży niemieckiej, uprzywilejowaną społecznie i edukacyjnie grupę młodzieży studiującej zaliczają do dwóch grup reprezentujących odmienne typy osobowości: „pragmatycznych idealistów” i „pewnych siebie działaczy”. Wśród studentów dominuje zwłaszcza postawa pragmatycznego idealizmu¹⁰, odznaczająca się wysokim poparciem zarówno dla wartości związanych z samorozwojem (np. tolerancji, kreatywności i indywidualizmu), jak i dla wartości obowiązku i akceptacji społecznej (tzw. cnót sekundarnych, np. bezpieczeństwa, porządku, pracowitości i ambicji). To te ostatnie pełnią funkcję „łącznika” między orientacją idealistyczną a pragmatyczną (Gensicke 2006a, s. 191–192).

Podobną konstatację znajdziemy u M. Gille, współautorki badań prowadzonych w ramach Niemieckiego Instytutu Młodzieży (*Deutsches Jugendinstitut – DJI*¹¹). Stwierdza ona, że układ preferencji wartości młodzieży niemieckiej, a zwłaszcza jego wyjątkowo szerokie spektrum i nastawienie na działania o charakterze zarówno innowacyjnym, jak i adaptacyjnym, jest odpowiedzią na procesy zachodzące w świecie zewnętrznym. W obliczu pluralizacji światopoglądów i stylów życia, zwielokrotnienia możliwości kształtowania własnej osobowości, a także trudności na rynku pracy i przemian polityki społecznej państwa („kurczenia się” niemieckiego państwa socjalnego), młodzież przyjmuje strategię niezamykania się w raz określonym obszarze wartości. Ma ona pomóc przezwyciężyć potencjalne poczucie zagubienia i ewentualny kryzys tożsamości (Gille 2006, s. 168).

Niemieccy studenci z Uniwersytetu w Heidelbergu chcą osiągnąć sukces, będący połączeniem tradycji z nowoczesnością i oparty na osiąganiu nawet krańcowo różnych celów. Chcą syntezy życia rodzinnego z zawodowym, bezpieczeństwa socjalnego z kreatywną i zmienną karierą, postawy prospołecznej z orientacją na hedonistyczne zaspokojenie własnych potrzeb. Określają swoje miejsce w świecie, przyjmując za punkt odniesienia tradycyjne wyobrażenia o sukcesie w społeczeństwie niemieckim i starając się odnaleźć w jego ramach szanse dla siebie, m.in. podwyższając kwalifikacje czy jeżdżąc na praktyki zagraniczne. Synteza wartości

wsparciu koncernu petrochemicznego Shell od 1953 r. i odbywa się cyklicznie, co 3–4 lata. Ostatnie dwie edycje badań (14. i 15. *Schell-Jugendstudie*) z 2002 oraz 2006 r. zostały przeprowadzone przez grupę badawczą z Uniwersytetu w Bielefeld, pod kierunkiem znanych niemieckich profesorów: K. Hurrelmanna oraz M. Alberta, we współpracy z firmą badawczą TNS-Infratest, na reprezentatywnej próbie (w 15. badaniu Shell udział wzięły 2532 osoby) młodzieży w wieku 12–25 lat (Schneekloth, Leven 2006, s. 453).

¹⁰ W typologii H. Klagesa, jednego z najbardziej znanych autorów rozwijanej od końca lat 70. koncepcji „syntezy wartości”, osoby dążące do syntezy wartości obowiązku i akceptacji z wartościami samorealizacji i zaangażowania określa się mianem „aktywnych realistów” (zob.: Klages, Gensicke 2006, s. 339).

¹¹ Badanie przeprowadzone w 2003 r. przez Niemiecki Instytut Młodzieży z Monachium (*DJI-Jugend-survey*) jest trzecim, po zrealizowanych w latach 1992 i 1997, badaniem młodzieży i młodych dorosłych (między 12. a 29. rokiem życia; dwóch pierwszych badaniach: między 16. a 29. rokiem życia). Badaniem objęta została reprezentatywna próba ponad 9000 osób (Gille i in 2006, s. 19).

– jak podkreślają jej autorzy – nie jest *ani konglomeratem strachu o przyszłość, przeciążenia, niepewności i konformizmu, ani wyrazem „społecznej nędzy”, ale ambitną reakcją na złożoność nowoczesnego społeczeństwa* (Klages, Gensicke 2006, s. 349). Wolność w społeczeństwie opartym na osiągnięciach, brak jednoznacznie określonych celów, a właściwie ich postępująca multiplikacja, a także dalszy postęp procesu indywidualizacji sprawiają, że trudniej jest zdefiniować nie tylko siebie i swoje miejsce w społeczeństwie, ale – jak mówi jedna ze studentek – *prawdopodobnie trudniej jest dziś określić i ocenić sukces życiowy* (N07). Aktywizm i elastyczność ma być ich „orężem” w niekończącym się „boju” o określenie swego miejsca w świecie. Typowa dla syntezy wartości „orientacja na działanie” sprawia, że najważniejsze jest *przekazywanie w czyn celów i wyobrażeń o sukcesie* (tamże). Droga do sukcesu polega na nieustawianiu w dążeniu do czegoś. Jest – prowadzonym metodą prób i błędów – samoposzukiwaniem i potwierdzaniem słuszności swoich wyborów w „oczach otoczenia”.

Bibliografia

- BAUMAN Z., 1995, *Wolność*, Wydawnictwo Znak, Kraków–Warszawa.
- BAUMAN Z., 2008, *Zindywidualizowane społeczeństwo*, GWP, Gdańsk.
- BAUMAN Z., 2009, *Konsumowanie życia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- BECK U., 2002, *Społeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- BEHREND O., 2008, *Aktivieren als Form sozialer Kontrolle*, Aus Politik und Zeitgeschichte, 40–41.
- BRUGGER P., STROH A., SCHMIDT P., 2009, *Hochschulen auf einem Blick*, Statistisches Bundesamt, Wiesbaden.
- Bundesministerium für Bildung und Forschung, 2007, *Die wirtschaftliche und soziale Lage der Studierenden in der Bundesrepublik Deutschland*, Bonn–Berlin.
- CZAPIŃSKI J., 1994, *Uziemienie polskiej duszy*, Kultura i Społeczeństwo, XXXVIII, nr 3.
- DRIES N., PEPEMANS R., CARLIER O., 2008, *Career success: Constructing a multidimensional model*, Journal of Vocational Behavior, 73.
- FERCHHOFF W., 2007, *Jugend und Jugendkulturen im 21. Jahrhundert. Lebensformen und Lebensstile*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.
- GEIBLER R., 2004, *Die Illusion der Chancengleichheit im Bildungssystem – von PISA gestört*, Zeitschrift für Soziologie der Erziehung und Sozialisation, Jg. 24, Heft 4.
- GENSICKE T., 2006, *Jugend und Religiosität*, [in:] *Deutsche Shell, Jugend 2006. Eine pragmatische Generation unter Druck*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
- GENSICKE T., 2006a, *Zeitgeist und Werteorientierungen*, [in:] *Deutsche Shell, Jugend 2006. Eine pragmatische Generation unter Druck*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
- GILLE M., 2006, *Werte, Geschlechtsrollenorientierungen und Lebensentwürfe*, [in:] M. Gille, S. Sardei-Biermann, W. Gaiser, J. de Rijke (Hrsg.), *Jugendliche und junge Erwachsene in Deutschland. Lebensverhältnisse, Werte und gesellschaftliche Beteiligung 12- bis 29-Jähriger*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.
- GILLE M., SARDEI-BIERMANN S., GAISER W., de RIJKE J., 2006, *Einleitung*, [in:] M. Gille, S. Sardei-Biermann, W. Gaiser, J. de Rijke (Hrsg.), *Jugendliche und junge Erwachsene in Deutschland*.

- Lebensverhältnisse, Werte und gesellschaftliche Beteiligung 12- bis 29-Jähriger*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.
- GUBA E.G., LINCOLN Y.S., 2009, *Kontrowersje wokół paradygmatów, sprzeczności i wylaniające się zbieżności*, [w:] N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych*, PWN, Warszawa.
- KLAGES H., GENSICKE T., 2006, *Wertesynthese – funktional oder dysfunktional*, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Vol. 58, Nr. 2.
- LANGNESS A., LEVEN I., HURRELMANN K., 2006, *Jugendliche Lebenswelten: Familie, Schule, Freizeit*, [in:] *Deutsche Shell, Jugend 2006. Eine pragmatische Generation unter Druck*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
- MANSEL J., KAHLERT H., 2007, *Arbeit und Identität im Jugendalter vor dem Hintergrund der Strukturkrise. Ein Überblick zum Stand der Forschung*, [in:] J. Mansel, H. Kahlert (Hrsg.), *Arbeit und Identität im Jugendalter. Die Auswirkungen der gesellschaftlichen Strukturkrise auf Sozialisation*, Juventa Verlag, Weinheim und München.
- MELOSIK Z., SZKUDLAREK T., 2009, *Kultura, tożsamość i edukacja – migotanie znaczeń*, Impuls, Kraków.
- MEULEMANN H., 2001, *Life Satisfaction from Late Adolescence to Mid-Life. The impact of Life Success and Success Evaluation on the Life Satisfaction of Former Gymnasium Students between Ages 30 and 43*, Journal of Happiness Studies, 2.
- MIKOŁAJEWSKA B., 1999, *Zjawisko wspólnoty. Wybór tekstów*, The Lintons' Video Press, New Haven.
- MÜNCHMEIER R., 2008, *Jugend im Spiegel der Jugendforschung*, [in:] G. Bingel, A. Nordmann, R. Münchmeier (Hrsg.), *Die Gesellschaft und ihre Jugend. Strukturbedingungen jugendlicher Lebenslagen*, Verlag Barbara Budrich, Opladen und Farmington Hills.
- PINQUART M., SILBEREISEN R.K., 2010, *Patterns of Fulfillment in the Domain of Work, Intimate Relationship, and Leisure, Applied Research Quality Life, Quality Life*, 5.
- SARDEI-BIERMANN S., KANALAS I., 2006, *Lebensverhältnisse von Jugendlichen und jungen Erwachsenen*, [in:] M. Gille, S. Sardei-Biermann, W. Gaiser, J. de Rijke (Hrsg.), *Jugendliche und junge Erwachsene in Deutschland. Lebensverhältnisse, Werte und gesellschaftliche Beteiligung 12- bis 29-Jähriger*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.
- SCHERR A., 2009, *Jugendsoziologie. Einführung in Grundlagen und Theorien*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.
- SCHNEEKLOTH U., LEVEN I., 2006, *Methodik*, [in:] *Deutsche Shell, Jugend 2006. Eine pragmatische Generation unter Druck*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
- Statistisches Bundesamt, 2009, *Hochschulstandort Deutschland, Ergebnisse aus der Hochschulstatistik*, Wiesbaden.
- SZKUDLAREK T., 1993, *Wiedza i wolność w pedagogice amerykańskiego postmodernizmu*, Impuls, Kraków.
- TAMKE F., 2008, *Jugenden, soziale Unigleichheit und Werte. Theoretische Zusammenführung und empirische Überprüfung*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.
- WEIDENFELD W., KORTE K.-R., 1993, *Pragmatyczni Niemcy*, [w:] Cz. Karolak (red.), *Niemcy o sobie*, Instytut Zachodni, Poznań.
- ZINNECKER J., 2005, *Alles ist möglich und nichts ist gewiss. Deutschlands erste Jugendgeneration im 21. Jahrhundert*, [in:] K. Neumann-Braun, B. Richard (Hrsg.), *Coolhunters. Jugendkulturen zwischen Medien und Markt*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- ZINNECKER J., BEHNKEN I., MASCHKE S., STRECHER L., 2003, *Null zoff & voll busy. Die erste Jugendgeneration des neuen Jahrhunderts*, Leske, Budrich, Opladen.